
Ivan
ROGIĆ

OSVRT NA MODEL(E)
DOSADAŠNJEG
RAZVITKA SISKA

Krivudava putanja urbanog subjekta

Urbana subjektivnost redovito ostaje izvan okvira ambicioznije analize gradskih prilika. Djelovanje te navike nije teško uočiti u množini radova, neovisno o tomu jesu li tuzemnog ili inozemnog podrijetla. Upis takve navike u analitičku praksu, predvidljivo, ostavlja bez primjerena odgovora više, inače korisnih, pitanja. No, k tomu, utječe i na uskratnu mogućnost da se viševrsna pitanja oblikuju kako je potrebno. Već i zbog toga je, makar i u skućenu okviru, korisno odvažiti se na tematsko proširenje analize u naznačenom smjeru. Trijezno je računati da već i osnovna skica portreta urbanog subjekta jednoga grada olakšava čitanje niza mjerodavnih činjenica.

Na pitanje o urbanom subjektu grada Siska upozorio je već i "klasični" gradski kroničar iz prvog desetljeća 20. stoljeća, F. Kovač (vidjeti u: Maroević, 1998.). U dojmljivu opisu gradskih prilika u razdoblju prve hrvatske modernizacije u Sisku (promjene u zaključnim desetljećima 19. stoljeća i u prvim desetljećima 20.). Kovač upozoruje da je u onodobnu Sisku lako uočiti glasovite trgovce i špeditere, bogate "kirijaše, lađare, škartiraše i bajeraše", ali su rijetki, ako nisu i odsutni, oni koji "brinu na općenitost, za kakve napredne općinske uredbe od kojih bi kasnije potomstvo imalo koristi. **Nije bilo lokalnog patriotizma ni osjećaja za to mjesto**" (podcrtao autor). Nije nekorisno u ovako naznačeni okvir uvući i upozorenje jednog od sisačkih intelektualaca s popisa anketiranih 1999. godine. Upozorenje, implicitno, nalaže analitičaru obratiti posebnu pozornost na nadmoć "nomadskih" skupina i sudionika u oblikovanju modernog sisačkog grada. Prisjetimo li se klasične analitičke dosjetke G. Simmela, po kojoj je lik stranca na vrhu popisa likova čiji položaj izravno otkriva kakvoću zavičajne preglednosti gradskog mjesta, upozorenje se može učiniti, blago rečeno, nekorisnim. Ali njegov cilj nije ugroziti kakvoću Simmelova uvida u važnost uloge i lika stranca u zavičajnosti grada. Cilj mu je pokazati da su u znatnom razdoblju moderne sisačke povijesti u gradu nadmoćni oni

sudionici koji Sisak drže **privremenim boravištem**. Prakse orijentirane takvim stavom, posve “racionalno” i, također, posve predvidljivo, osnažuju interesne mreže i hijerarhije moći u kojima je grad samo pogodni profitni mehanizam za “privremeno” razdoblje; mehanizam se napušta ili mijenja kada se iscrpi ili trajno pokvari. Budući da je, na drugoj strani, grad najprije posebno životno područje, oblici djelovanja orijentirani privremenošću oslobođeni su obveze biti obzirni spram njegovih životnih ili kojih drugih (kulturnih, simboličnih, socijalnih itd.) posebnosti. Drukčije rečeno, na mjestu određenom naslovom “privremeno boravište”, posve su samorazumljivi mnogovrsni oblici praktične grubosti kakvi su, inače, na zavičajnim parcelama odredljivi samo kao likovi nemoralne ili, štoviše, kriminalne prakse. Spomenuti gradski kroničar, F. Kovač, razgovijetno izvješćuje kako onodobni grad Sisak, unatoč uspješnim poduzetnicima u obrtu i riječnom prometu napose, **nije – uspješnim gradom**. Nije zbog toga što urbana subjektivnost grada nije oblikovana kao njegov tumač i čuvar, sposoban množinu poduzetničkih poticaja i nedvojbjenih uspjeha prožeti obvezama i simboličnom baštinom gradske zajednice predaka/potomaka. Zahvaljujući tomu, spomenute poduzetničke skupine i ne djeluju kao gradski sudionici nego kao ovlaštenici s viših razina društvene hijerarhije da baš na tom mjestu (ne nužno i u tom gradu) razviju svoje poduzetničke zamisli.

U hrvatskoj analitičkoj literaturi na više je mjesta pokazano da sličan manjak urbane odgovornosti, u različitim razdobljima, djeluje i u drugim hrvatskim gradovima. U razdoblju opisanom u izvješću F. Kovača (dakle, u razdoblju prve hrvatske modernizacije), A. G. Matoš, s više književnog dara ali s istom potrebom za jasnoćom kao i F. Kovač, skicira srodne prilike u Rijeci. Ta činjenica ne implicira da su riječke teškoće s urbanom subjektivnošću slične sisačkima. Već i gruba usporedba obaju gradskih povijesti pokazuje da u usporedbi treba računati s više dubinskih razlika negoli sličnosti. Ali je posve očito da i u Rijeci prva hrvatska modernizacija ima kakvoću “nomadskog” programa, oslobođena posebne obzirnosti i obveza spram gradskog mjesta. Isti je odnos vidljiv i u Karlovcu, Puli i u još nekim hrvatskim gradovima.

Konvencionalni okvir tumačenja naznačenog modernizacijskog pravila naslanja se na **samorazumljivo prešućivanje** obilježja lokalnih skupina koja pogoduju ili, pače, **ohrabruju** množenje privremenih modernizacijskih sudionika. Sukladno tomu, oblikuje se dojam da modernizacijska nadmoć takvih sudionika u (promatranom) gradu nema veze a još manje korijen, u određenim obilježjima lo-

kalne skupine. Interakcionistička perspektiva, međutim, poučava kako unos takvih zagrada nije dopušten. Posve je očito da se nekoliko obilježja privremenih moćnika u gradu ne mogu obrazložiti bez njihove “cinične” baštine (beskru-puloznost, bešćutnost, hitnja da u što kraćem razdoblju zarade što više itd.). No, isto je tako očito da se takvi sudionici mogu ustaliti u ulozi gradskih nadzornika ili usmjerivača gradskih događaja samo koliko su lokalne skupine bez modernizacijske subjektivnosti **ili sposobnosti**. Odsutnost te sposobnosti naznačuje **prazno mjesto** gradskog subjekta; ono postaje predmetom modernizacijskog nadmetanja. Ide li se tim tragom, nije nekorisno podsjetiti i na dvije činjenice koje zorno naznačuju opći obris urbane subjektivnosti lokalno zainteresiranih skupina u Sisku.

Prva činjenica, položena dublje u prošlost, poučava da je Sisak **bivša metropola**. Teret “bivšosti” je toliki da sjećanje na metropolski položaj nema, u zaključnim desetljećima 19. stoljeća, nikakvu mobilizacijsku snagu. Tomu nije glavni razlog pretežno rimski metropolski naslov (rimska Siscia je glavnim gradom rimske pokrajine Panonie Saviae), jer je Sisak i glavnim gradom sjeverne (posavske) Hrvatske u osvit feudalnog razdoblja, pa načelno može i u razdoblju prve hrvatske modernizacije u 19. stoljeću ponuditi mobilizacijski naslov: hrvatski glavni grad. Važnije je što je u istom razdoblju taj naslov već nedvosmislenim označiteljem grada Zagreba, pa drugi hrvatski gradovi s metropolskom prošlošću taj naslov mogu rabiti samo kao jednu vrstu pomoćnog sredstva u natjecanju za bolji/viši rang u hijerarhijskoj mreži hrvatskih gradova.

Druga činjenica, a ona je gotovo sinkrona prvom modernizacijskom razdoblju u Sisku, poučava da je Sisak, sve do 1874., kada je proglašen “slobodnim kraljevskim gradom”, po dva važna obilježja srodniji negradu negoli gradu. Prvo je obilježje **vlasničko**. Sisak je, poznato je, više stoljeća **feudalnim vlasništvom** (vlasnik je zagrebački Kaptol do 1851.). Weberovska analitička tradicija poučava da se u okvirima naselja/feudalnih vlasništava vrlo teško oblikuje građanstvo sposobno za modernizacijsko djelovanje. Jer opći okvir vlasničke i upravljačke sheme ne dopušta uspostavu sudionika sposobnih za autonomiju. Zahvaljujući tomu, u kolektivnom pamćenju lokalnih skupina iz takvih naselja **nadmoćnije je iskustvo ovisnosti i podređenosti** negoli iskustvo samooblikovanja. Podsjetiti je da modernizacijska skučenost nije svojstvena samo rubnim kaptolskim naseljima (“u provinciji”); dostatno je usporediti središnje kaptolsko naselje u (kasnijem) Zagrebu s prilikama u susjednom Gradecu.

Drugo je obilježje **strukturno**. U modernizacijsko razdoblje Sisak i ne pripijeva **kao grad** (gradska općina), nego kao **“oppidum Sisek”**, dakle kao naselje koje još nije gradom ali više nije ni selom (od 1838.). Koliko je prikladno takvu tvorevinu nedvosmisleno zvati trgovištem, predmet je posebne rasprave. Idemo li “tvrđe” tragom analitičke sheme M. Webera, lagodna sinonimnost nije dopuštena; drukčije rečeno, *oppidum može biti*, po glavnoj funkcionalnoj shemi, trgovištem, ali glavno mjerilo njegove urbane kakvoće je stupanj autonomije, a ne zatečena funkcionalna osnovica. Bitnije je uočiti da strukturni okvir *oppiduma* nije najpogodniji za snaženje građanskog (i gradskog) samopouzdanja. Zato mu **nedostaje** socijalna skupina sposobna ujediniti modernizacijske imperATIVE i mjesnu obzirnost. Budući da takve nema, predvidljivo se oblikuje **unutrašnja napetost** između izvanjskih (doseljenih, “nomadskih”) skupina, zainteresiranih za modernizaciju (čitaj: brze uspjehe), i skupina ukorijenjenih u subjektivnosti *oppiduma*, zainteresiranih, najprije, za sigurne preobrazbe po lokalnoj mjeri. Potonje su redovito bez potrebne modernizacijske kompetencije. Njihovo je profesionalno pamćenje ograničeno, uglavnom, na lokalnu obrtničku praksu i zavičajno tržište. U njihovoj interpretaciji likovi “duha mjesta” ostaju, uglavnom, ograđeni nostalgijom i/ili demonstrikim pridjevima.

Ima li se rečeno u vidu, zasnovano je upozoriti kako je Sisak u razdoblju kada stječe naslov “slobodni kraljevski grad” zapravo bez zavičajnih građana. Iskazom se ne upućuje na odsutnost skupina s korijenom u neseoskom okružju; upućuje se, međutim, na odsutnost skupina opremljenih i sposobnih **djelovati s pomoću grada i kao grad** (dakle, djelovati i funkcionalno i identitetski kao gradski sudionici). Zahvaljujući tomu, oblikovanje Siska u prvom modernizacijskom razdoblju nije izloženo onim praktičnim unutrašnjim obvezama i mjerilima kojima je, inače, modernizacijska mijena u gradovima s autoktonom građanskom skupinom izložena. Na to, nedvojbeno, utječe i **malobrojnost** zavičajne sisačke skupine. Na početku 19. stoljeća, poznato je, u starom je Sisku (na lijevoj obali Kupe) tek 67 kuća. Uoči pak samog gradskog osamostaljivanja, godine 1869., u Sisku je popisano 4.300 stanovnika. Svakaako da je dio popisanih doseljen u razdoblju 1838.–1869., kada Sisak uživa ovlasti *oppiduma* (do 1838. Sisak ima status sela), podrijetlom iz lokalnog okružja. Ali i lokalni doseljenici su, ostane li se dosljedno na stajalištu da ne baštine “duh mjesta” samog Siska, “stranci” koliko i doseljenici iz drugih krajeva (vidjeti u: Marinović, Mikić, 1989.).

Nestabilnost gradskog subjekta nije ograničena samo na razdoblje prve modernizacije. Ona određuje i prožimlje urbanu preobrazbu i u razdoblju druge (koja se poklapa sa socijalističkim razdobljem). Tvrdnju, osim brojnih iskustvenih primjera praktične neobzirnosti prema gradskoj baštini, podupiru i nalazi sociologijskog anketnog istraživanja iz godine 1987. (skupina autora, 1987.). Anketni podaci pokazuju da u razdoblju anketiranja (kraj osamdesetih godina) **svaki treći** (anketirani) drži kako u Sisku **nema ničesa vrijedna za pokazati strancima ili za čuvati**. Pokazuju, također, da u kolektivnoj predodžbi sisačkih građana **nije učvršćena** mreža označitelja gradskog identiteta. Treba priznati, taj nalaz nije atipičan u razdoblju socijalističke urbanizacije (vidjeti u: Rogić, 1991.). Sistemska konstrukcija općeg predloška onodobne urbane preobrazbe jednostavno potiče, izazivlje na aktivni zaborav “duha mjesta”. Pa se društveno povjerenje u sintaktička pravila urbanog kontinuiteta “Ijulja” ne samo u Sisku nego u drugim hrvatskim gradovima, napose u onima snažnije izloženim silnicama i voljama mijene. U gradovima gdje je nestabilni urbani subjekt odredio praktični obzor prve modernizacije učinci druge modernizacije gotovo da su njegovu slabocu prometnuli u **rizičnu razvojnu činjenicu**. Viševrsna empirijska građa pokazuje da se takvo što zbivalo i u Sisku. U zaključnoj predodžbi i sisačke i hrvatske javnosti to je **nevoljeni grad**, prikladan posve iznimno samo za pragmatične svrhe i zadaće.

Nalazi anketnog istraživanja iz godine 2000., međutim, pokazuju (skupina autora, 2000.) da se u sjeni naznačenog procesa oblikovala **statistička većina** sisačkog stanovništva koja svoj kolektivni obris nedvosmisleno određuje naslovom 'Siščanin'. Korisno je upozoriti na nekoliko osnovnih nalaza. Prvi pokazuje da je grad Sisak mjestom rođenja 45,9% anketiranih. Ali da **“domaćim” Siščaninom sebe drži 85,2% anketirana**. U gradu gdje, biti doseljenikom nije rizično, tako velik udio anketiranih koji se drže “domaćima” ne može se protumačiti posebnim potrebama za minimizacijom socijalnog rizika ili za očekivanim dobitima. Vjerojatnije je na djelu jedna vrsta “ekološkijske” identifikacije sa životnim mjestom na koju upozoruju još i klasični nalazi čikaške škole. (Sukladno tomu, značenje sintagme: “živjeti u Sisku” za mnoge doseljene sinonimno je značenje sintagme “životni uspjeh”.) Drugi nalaz pokazuje da uvjerljiva većina anketiranih, 82%, namjerava **trajno** živjeti u Sisku. Kakvoću iznesenog podatka ozbiljno ugrožava činjenica da teritorijalna pokretljivost u hrvatskom društvu **nije snažna**. Pa se odluka anketiranih može protumačiti i kao posljedica **manjka migracijskih**

mogućnosti. No, unatoč tomu, nije bez snage i stav da je na djelu potreba za kontinuitetom prije spomenutog životnog uspjeha. Treći nalaz, pak, posredno potvrđuje da je u općem okviru oblikovanja gradske subjektivnosti manje pogrešno govoriti o statističkoj većini koja zavičajno prihvaća Sisak negoli o urbanom subjektu s potrebnim razvojnim imunitetom. Nalaz pokazuje da **“samo 38,7% anketiranih vjeruje da će i njihovi potomci (djeca) ostati trajno živjeti u Sisku”**. Drukčije rečeno, u predodžbi anketiranih grad nije dostatno moćan i uvjerljiv u konkurentskom natjecanju za naklonost mlađeg stanovništva; ni “vlastitog”, rođenog u Sisku, a, implicitno, ni onog s drugih područja, kojega bi, zajamčenom kakvoćom grada i njegove perspektive, tek trebalo u grad privući. Analiziraju li se, dodatno, i iskazi sisačkih srednjoškolaca (dobiveni metodom eseja u već spomenutom istraživanju), lako je uočiti da, po ocjeni većine, grad Sisak takvu kakvoću nema. U većinskoj predodžbi anketiranih on je “mali grad u velikim teškoćama”. Ako tako grad ocjenjuju njegovi srednjoškolci, prije spomenuta skepsa anketiranih Siščana spram mogućnosti grada da se natječe za naklonost mlađeg stanovništva izgleda posve zasnovanom.

Ide li se dosljedno nabačenim tragom, nužno se nameće ovo pitanje: nije li Sisak prisiljen sabirati **samo** stanovništvo bez mogućnosti/sposobnosti za uspjeh u drugim, razvijenijim, hrvatskim gradovima? Potvrđan odgovor implicira da je gradska subjektivnost ostala reducirana na likove nestabilnosti i zgoljne prilagodbe prilikama. Niječan pak odgovor obvezuje dvostruko: mora označiti **čime** bi Sisak mogao/trebao privlačiti za razvoj sposobnije stanovništvo te **tko** će Sisak usmjeriti tom putanjom. U općem okviru građanske zbilje, gdje je “nomadizam” jednom vrstom konvencionalna životnog prava (pravo na odabir životnog mjesta i adrese), potraga za odgovorima na spomenuta pitanja ne može ponoviti predloške predgrađanskog obvezivanja pojedinaca ili skupina životom na određenom mjestu državnom voljom (osim, poznato je, skupina iz vojnog ili administrativnog pogona). To, između ostalog, znači da prije spomenuta statistička većina sisačkog stanovništva, koja svoj položaj u gradu određuje naslovom “Siščanin”, **nije dostatnim uvjetom za potrebni okret.** Razložno je vjerovati da se u njoj krije skupina koja svoj položaj u Sisku ne izvodi samo iz elementarne ekolozijske identifikacije. Nego iz identifikacijskog predloška gdje biti (građanski) pojedinac i biti Siščanin **nije odvojivo.** Samo u takvu predložku Sisak je autonomno odbran kao sastavni dio i egzistencijalnog i socijalnog samo-

oblikovanja. No to, paradoksalno, znači, kako naslov “Siščanin”, nije nagrada nego – **identitetska nužda**. Ta će skupina, unatoč malobrojnosti, **tek morati razviti ulogu novog/starog jamca gradske izvrsnosti**.

Sjena predziđa

Sjena predziđa, čitljivo je već i iz općih hrvatskih iskustava u postrenesansnom razdoblju, nagovješćuje predložak identifikacije društvenih sudionika koji obvezuje, ponajprije, sudioništvom u **izvanrednim prilikama/stanjima**, nužnim u eshatologijskom knjigovodstvu na višoj (meta)razini društvene ili epohalne mijene. Pri tomu se učinak izvanrednih prilika/stanja ne mjeri posljedicama u djelokrugu opstanka samog sudionika, nego na spomenutoj višoj razini (mijene). Predvidljivo je da se skup imperativa i nauma tako određen postupno transformira u “samorazumljivu” regulativnu i atribucijsku osnovu društvenog sudionika pogodena sjenom. Ili, drukčije rečeno, prihvaćanje njezinih učinaka, i samooznačivanje s pomoću njih, postaje samorazumljiva **sistemska dužnost** takva sudionika.

U urbanoj genezi Siska vidljivo je više likova spomenute sjene. Već i povijesno daleka (ali po kakvoći prapredložak), slika prvog **hrvatskog** Siska stoji u opasnoj blizini sjene predziđa. Unatoč mogućnosti da se njegov otpor protumači i kao zgoljno oponiranje onodobnoj feudalnoj modernizaciji, lik hrvatskog vladara Ljudevita Posavskog lik je s predziđa, gdje se dugoročno odlučuje o kolektivnoj hrvatskoj budućnosti. To, posredno, znači da je Sisak, unatoč tomu što je grad (poslije selo), zapravo – **tvrđava**. U toj se ulozi u renesansnom razdoblju on i doslovno potvrđuje. U razdoblju 1544.-1550., na omanjem komadu zemlje, na utoku Kupe u Savu, Sisak je graditeljskim rezom s više razine (carstva) stavljen u zgradu kao selo, a potvrđen kao tvrđava predziđa. U toj ulozi on je stekao i **europski atribut** sudionika jedne s popisa prijelomnih pobjedničkih bitaka protiv turske vojske (godine 1593., u “bitci pod Siskom”). Na tom tragu diferencira se, postupno, i posebni dio fizičkog naselja, s desne strane Kupe, uključen u porijek Vojne granice do 1874. godine, poznat pod imenom Novi Sisak.

Ta činjenica dopušta Sisku dopisati i drugi lik sjene predziđa. Osim lika tvrđave (s nadmoćnom vojnom zadaćom), diferencira se lik **zaglavne postaje na hrvatskoj granici**. Dok je još na djelu upravljačka volja Carstva na području Vojne granice lik ima gotovo zgoljnu empirijsku potporu. Premda, na drugoj strani, baš zbog upravnog re-

za na graničnoj crti između Vojne granice i Banske Hrvatske, više inicijativa podrijetlom iz Novog Siska u razdoblju prve hrvatske modernizacije ima naglašeniji emancipacijski značaj (primjerice pokretanje dnevnika Zatočnik godine 1869.; osnutak trgovačko-obrtničke komore 1868. itd.) Takav položaj u semantičkoj shemi predvidljivo pomiče značenje gradskog identiteta prema naslovu: **periferijsko utočište**. U razdoblju kada prva hrvatska modernizacija pri kraju 19. stoljeća oblikuje novu društvenu zbilju, značenjsko područje sintagme na gotovo simetričan način “proždire” i naslov “periferijsko utočište” **spram mora siromaštva**, i naslov “periferijsko utočište” **spram nepregledna ruralnog svijeta**. U oba spomenuta lako je uočiti premještanje obrambenih ovlasti i atributa iz renesansnog razdoblja na područje **skrbi za stabilnost**. Skrb, na jednoj strani, dopušta rijetkima pronaći novu životnu perspektivu u Sisku (poduzetničke, obrtničke i radničke skupine nastale na temelju prometne, a poslije i industrijske, ekspanzije); na drugoj, pak, ista skrb teži konzerviranju postojećih shema kako bi se cjelina modernizacijskog poretka održala u razdijeljenim ulogama. Premda u cijelom razdoblju prve hrvatske modernizacije veličina udjela seljačkog svijeta u hrvatskom društvu, a još više veličina njegove zapuštenosti, ne dopušta dosljedno diferenciranje poslova i skrbi za njega po rangovima predviđenim za regionalna ili županijska središta (nego skrb trajno ostaje oblikom rada metropolnih sudionika), ta činjenica ne slabi jasnoću značenjskih obrisa i atributa što ih je Sisak, na toj podlozi, u razdoblju prve modernizacije stekao. **Baš zato od njega SE ne očekuje** ona gradska/građanska uvjerljivost koju od Rijeke, primjerice, zahtijevaju/očekuju ugarske vlasti, ili od Zagreba hrvatsko građanstvo. Očekuje SE, naprotiv (i na hrvatskoj i na carskoj razini), da, stojeći na granici prema socijalnom moru seljaka i siromaha, bude **jednom vrstom njihove utješne nagrade na lokalnoj razini**; i, svakako, općim prijenosnikom administrativnih volja. Premda su pritisci nesukladni po osnovnom smjeru, oni, neplanirano, u gradskom sklopu ojačavaju isti osnovni učinak. On se zrcali u skućenoj bilanci praksa građanske autonomije i u množenju tragova posve pragmatične, prigodne skrbi za gradsku zbilju, gdje su sintaktička pravila gradskog kontinuiteta **kao pravila dnevnog djelovanja** posve rubna.

Na istom tragu može se protumačiti i obnova tragova sjene predziđa uoči i tijekom razdoblja druge hrvatske modernizacije (u socijalističkom razdoblju). Obnova je započela (u socijalizmu inače polupriznatom) činjenicom, da su Siščani (sisački partizanski odred) organizirali **prvi pri-**

mjer pobune protiv nacističke okupacije u Hrvatskoj, ali – 1941. godine – i u okupiranim europskim zamljama. Po semantičkim odjecima taj je događaj u sisačkom kolektivnom iskustvu iste kakvoće kao i događaji na području hrvatskog predziđa u renesansnom razdoblju. Organizatori socijalističke modernizacije iz njih su izvukli dva osnovna orijentirajuća načela u oblikovanju sisačke urbane preobrazbe. Prvo načelo poučava da Sisak **mora/treba biti nagrađen** za svoje zasluge na predziđu. Drugo načelo poučava da Sisak **mora/treba biti predvodnim gradom** (jednim u manjoj skupini) u ostvarivanju glavnih ciljeva socijalističke modernizacije u Hrvatskoj. Dakako da je raspon “predvođenih” obveza i zadaća ovisio o ambicijama i društvenoj moći pojedinih gradskih tumača i jamaca socijalističkog programa; manje je ovisio o uvidima u gradske procese i gradske potrebe. Na toj podlozi radikaliziraju se u gradu promjene koje “odozgo” oblikuju funkcionalnu i socijalnu osnovicu ostvarivanja općeg socijalističkog programa; one su samo posredno svezane s promjenama i prioritetima važnim gradu. Novi “novi Sisak”, nastao u tom razdoblju, nije otiskom uspješne prilagodbe grada novim razvojnim i funkcionalnim uvjetima. Nego, najprije, otiskom **istog idealnotipičnog socijalnog/industrijskog skladišta** koje, u socijalističkom razdoblju, modelski orijentira program izgrađivanja novih gradova po cijeloj onodobnoj Hrvatskoj (kao sastavnici druge jugoslavenske države). U takvu okviru uspješno se oblikuje, vidjelo se, statistička većina Siščana koja sebe nedvosmisleno drži istinskim Siščanima. Ali se s puno teškoća oblikuje sposobni tumač interesa grada i njegovih glavnih ciljeva. Raspored likova po određenosti grada industrijskim adresama i njihovim ciljevima zacijelo najjasnije pokazuje o kakvim je teškoćama riječ.

Ipak, sjena predziđa, neovisno o tomu što je predodžbe o razvitku Siska u socijalnoj imaginaciji hrvatskog društva dalekosežno zarobila periferijskim mjerilima, osnažila je, na drugoj strani, i novu/imaginarnu granicu toga razvitka. Ona je najjasnije formulirana u prije spomenutom drugom načelu s pomoću kojega se orijentiraju organizatori sisačke modernizacije u socijalističkom razdoblju; načelo, vidjelo se, poučava da Sisak mora/treba biti predvodnim gradom. Pročita li se taj imperativ u obzoru razumijevanja što ga je više desetljeća ekskluzivno nadzirao, primjerice, N. Weber, idealnotipični sisački gospodarstvenik kasnog socijalističkog razdoblja, onda ne znači drugo negoli da se Sisak s naručenom vedrinom samousmrtnosti u jednoj vrsti ogleadne odanosti zastarjeloj predodžbi o industrijskom napretku; koju, k tome praktično jamče jednako tako zastarjeli totalitarni jamci poretka. No, pročita li se

isti imperativ u obzoru razumijevanja koji od svakog grada, kao **navlastita sudionika**, zahtijeva da se samoodredi u **odabranim likovima gradske izvrsnosti**, onda sjena predziđa može, paradoksalno, postati simboličnim uporištem gradskog razvojnog orijentiranja koje ne dopušta da Sisak bude povučen u svakodnevicu “malog grada s velikim teškoćama” kao u labirint bez izlaznog puta. Više razvojnih aspiracija sisačkih građana, zabilježenih u prije spomenutom istraživanju, pokazuje da je takvo čitanje gradskog položaja već na djelu.

Klasicistička arheologija prve modernizacije

Učinke prve hrvatske modernizacije u Sisku korisno je rasporediti u dvije osnovne skupine.

U prvoj su učinci sabrani u razdoblju što se, grubo promatrano, dovršava gradskim osamostaljenjem već spomenute, 1874. godine. Navedenu godinu ne ističemo samo zbog nove upravne i političke subjektivnosti koja je Sisku, odlukom da mu se prizna položaj slobodnog kraljevskog grada, stavljena u izgled. Važnom držimo i činjenicu da se istih godina dalekosežno mijenja i funkcionalna osnovica gradske predodžbe o autonomiji. Nije netočno, ide li se strožije tragom europskih inicijativa u istom razdoblju, tu osnovicu definirati **merkantilističkom**. Ona obuhvaća dvije jednostavne zamisli.

Prva oblikuje predodžbu o Sisku kao **lučkoj prometnoj adresi**. Zamisao je izvadak opsežnijeg programa prometne rekonstrukcije zemalja u Carstvu, oblikovana još u 18. stoljeću. U njegovu ostvarivanju, unatoč poduzetničkim sudionicima različite snage i veličine, najvažnija je carska volja. Napokon, merkantilistički program i ima korijen u hitnji da se u ulogama ekskluzivnih poduzetnika na kontinentalnim i interkontinentalnim tržištima potvrde države. Ostvarujući zamisao, one zapravo izgrađuju i homogeniziraju prometne mreže, imitirajući predložak komunalne homogenizacije gradova u baroknom razdoblju. Uključivanje Siska u zemaljske prometne mreže dakle, oslonjeno je na lučku predodžbu o Sisku. Dovršetak željezničke pruge Sisak-Zagreb-Zidani most 1862. godine sisačka uprava ne drži opasnim. Vjeruje se, naprotiv, da događaj dodatno učvršćuje Sisak u ulozi važne riječne luke. Ni tekući događaji u gospodarstvu nisu oprečni tom stavu.

Druga zamisao merkantilističkog programa oblikuje predodžbu o obrtničkom/industrijskom Sisku; no njezin strukturni predložak izravna je posljedica činjenice da je Sisak riječna luka. Drukčije rečeno, opći prometni/trgovački okvir sisačkog gospodarstva određuje posebne likove

obrtničke/industrijske prakse. Zahvaljujući tomu, u promatranom razdoblju brodograditeljska je industrija stvarna jezgra sisačke industrije. (Primjerice, početkom šezdesetih godina 19. stoljeća u Sisku radi 10 brodogradilišta, očito nevelikih; u njima se godišnje gradi 4–5 brodova, a popravlja dvadesetak.)

Merkantilistički izvadak programa gospodarske modernizacije predvidljivo je nametnuo dvije **usporedne** urbanizacijske zadaće. No one se u paru mogu razlikovati samo ukoliko se analiziraju kao odijeljeni empirijski događaji. U osnovi, na djelu je jedinstvena gesta; njezin je cilj, grubo rečeno, **konstituirati gradsku zbilju u Sisku** kao zbiljski životni i graditeljski sklop.

Prva zadaća u paru jest konstituiranje/oblikovanje sisačkog Donjeg grada. Formulacija, međutim, nije posve opravdana. Do godine 1838., vidjelo se, Sisak je selo. Njegov “gornji grad” ili je imaginarnim/nevidljivim gradom (upućujemo na imaginarni album I. Calvina) ili je određljiv samo u ulomcima (sisačka tvrđava, kaptolska zdanja) koji ne mogu biti valjanim nositeljima naslova “gornji grad”. Zato je konstituiranje sisačkog Donjeg grada, u osnovi, i konstituiranje Grada i njegova središta. Premda predložena formulacija izgleda nategnuto, upozorujemo kako je brani činjenica da se **u istim granicama** ustaljuju u Sisku tri naslova: **Stari Sisak**; gradsko **središte**; **moderni Sisak**. Opće obrise i osnovna sintaktička pravila djelovanja na spomenutom području odredio je, poznato je, zemljomjernik Ivan Fistrović 1822. godine posebnim regulacijskim planom (prihvaćenim 1829. godine). Maroević drži kako je nacrt u osnovi **klasicistički**. Maroevićevu ocjenu držimo vrlo korisnom. No ne samo zbog isticanja geometrijskog predloška plana i imaginarnog orijentiranja uličnom shemom rimske Siscie. Za glavni smjer ove analize jednako važnom držimo činjenicu da Fistrović rabi klasicistički shematizam oblikujući plan grada za **liberalno** razdoblje građanske preobrazbe. Premda su u tom razdoblju u graditeljstvu prisutni različiti neo-stilovi iz historicističkog atlasa, **osnovni smjer djelovanja tadašnjih urbanih praksa ne potvrđuje sklonost redu i antičkoj baštini**, nego, naprotiv, masovnom neredu i posve pragmatičnim redukcijama u okolišu, obrazloženim novim mitom o osloboditeljskoj kakvoći individualne pohlepe i snazi industrije. U takvu je kontekstu klasicističko uporište predodžbe o gradskoj zbilji, kojom, u osnovi, vlada barokna zamisao o gradu/spomeniku, u otvorenoj opreci s intencijama duha vremena liberalnog razdoblja. Ono podupire zamisao o gradskoj zbilji neodvojenoj od sna o gradu/idiličnu mjestu. Primjeri urbanizacije Donjeg grada u Zagrebu, u Osije-

ku ili Rijeci, pokazuju da naznačeni predložak nije sisačkom posebnosti. Zamisliti (liberalni) Donji grad kao jednu vrstu obodna naselja oko **središnjeg vrta**, kao u zagrebačkom primjeru, može se odvažiti, ponajprije, mašta s “privilegijom” periferijskog sudioništva u dinamici liberalnog razdoblja. Sisačka skučenost (Fistrovićevim nacrtom određene su samo 252 kućne parcele u 10 ulica) ne dopušta planerskim zamislima razviti se do razine gdje mogu otvoreno crpiti svoje najdublje implikacije, pa se i klasicističke intencije reduciraju na skromni program prizemnog grada s disciplinarnom uličnom mrežom djelomično sukladnom antičkoj (Vuković, 1994.). Ali i u okviru što ga program nagovještuje jasno se nazire predodžba o gradu neodijeljena od patetične predodžbe o građaninu. Grad na toj podlozi oblikovan nije (još) zavičajnim gradom jer se u njemu ne sabiru svi upisi prirodne/društvene baštine. Ali, po odlučnosti da bude jamcem simbolična prava pojedinca na **ulomine građanske idile** u gradskoj svakodnevici (pravilnost gradskih ritmova, preglednost scene, autonomija kuća, “kupanje” grada u svjetlosti, simbolično zelenilo itd.), on se odvaja od negradske predaka i postaje jednom vrstom **tipičnog obećanja**. Nije zato netočno Maroevićev pridjev “klasicistički” (plan) pročitati i kao “**prosvijećeni**” (program sisačke preobrazbe). Budući da je zaštićen tom ambicijom, program se zbilja i može oblikovati u paradoksalnu jedinstvu starog/modernog/središnjeg Siska.

Druga je zadaća u spomenutom paru obuhvatiti gradskim okvirom vojni/novi Sisak te rubna naselja oko oba (dotadašnja) Siska. Posrijedi su, poznato je, naselja Galdovo i Caprag. Središnji događaj izazvan tom zadaćom jest izgrađivanje mosta preko Kupe (1862. godine). Most nema sjaj najviših graditeljskih ambicija. Bliže je istini ocjena da je posrijedi neka vrsta pragmatična osiguranja mogućnosti za stalni prijelaz Kupe (drvenim mostom). Stišane ambicije još su vidljivije u samom vojnom/novom Sisku. Tek 10 zidanih kuća (drugih 130 je drveno) zorno pokazuju domašaj prvog vala urbane preobrazbe. Maroević sažimlje naselje na obalni potez i žitni trg. Isti manjak cjelovitosti vidljiv je i u institucionalnoj mreži. Bez crkve, jače poslovne i upravne infrastrukture, vojni/novi Sisak zamisliv je samo kao dio Starog Siska. Još su skromnije promjene u spomenutim naseljima Galdovo i Caprag. U osnovi, njihovo bilježenje u gradskim granicama u tom razdoblju jasnije je kao simbolična gesta, kojom se određuje **teritorijalni obzor** prvog modernizacijskog programa, negoli kao radnja s posljedicama u graditeljskom ili funkcionalnom sklopu.

Na popisu učinaka prve hrvatske modernizacije koji spadaju u drugu skupinu (ostvarenu u razdoblju od 1875.

-1940.) zacijelo je na vrhu **transformacija gospodarskog predloška**. Nakon 1873., kada je željezničkom prugom Rijeka spojena sa Zagrebom (i dalje s Budimpeštom), sisačka luka postupno gubi važnost. Sukladno tomu, postupno gubi važnost i trgovina kao oslonac gradskog napretka. "Tvrđe" rečeno, u zaključnim desetljećima 19. stoljeća polazni gospodarski predložak, na koji je Sisak bio oslonio početni modernizacijski program, gubi potrebnu razvojnu kakvoću. Do tada "pričuvni" sektor gradskog gospodarstva - industrija, postaje, postupno, novom okosnicom sisačkog gospodarstva. Njezino je jačanje kontinuirano u cijelom promatranom razdoblju do 1940. U razdoblju do 1918. godine pretežu industrijske grane oslonjene, kako Karaman izvješćuje, (1991.) uglavnom na lokalnu sirovinску ponudu (drvena industrija, tekstilna, građevinska itd.). U prvoujgoslavenskom pak razdoblju nastaju viševrsni primjeri industrija tipičnih za zemlje europskog periferijskog kapitalizma, u kakve spada i prvoujgoslavenska država. Osim pogona kakvi su tvornica kože, alkohola i slični, nastaju i "bazični"; među njima je na prvom mjestu topionica željeza (u Capragu), petrolejsko dioničko društvo (Shell) te kemijska industrija. One u gradsku zbilju unose razvojni potencijal nepoznat u prvim desetljećima modernizacije; ali i nove rizike, kako socijalne (novo raslojavanje) tako i ekolojske (spomenute su industrije u skupini rizičnih ekolojskih djelatnosti). Novo centriranje industrije ne briše prometni status i prometne dobiti. Ali se njihova obilježja najtočnije mogu razumjeti kao učinci ovisnosti sisačkih prometnih programa o industrijskom napretku. Pa i nije bez osnove tvrdnja kako je, u završnim desetljećima prve modernizacije u Sisku, prometni sektor postao samo "unutrašnjim" sektorom industrije.

Skicirana mijena, predvidljivo, olakšava ubrzano povećanje broja gradskih stanovnika. U razdoblju, primjerice 1869.-1910. broj je porastao od 4.273 na 7.545, dakle zamalo se udvostručio. Lako je uočiti da su promjene u granicama omjera **malog grada**. Zbog toga je nedvojbeno pretjerano u onodobnom Sisku vidjeti obrasce masovna grada tipičnog, inače, u industrijskim mrežama vodećih europskih zemalja. No svakako treba priznati činjenicu da sabiranje doseljenih u tolikom broju (izrazito su nadmoćni zavičajnim stanovnicima Siska) snaži dezintegracijske silnice. Manjak zavičajnog pamćenja "sretno" se, na drugoj strani, spaja sa strukturnim intencijama industrijskog sektora da mu grad bude tehnički na raspolaganju kao jedna vrsta operativne pričuve. Na toj se osnovici oblikuje moćni mehanizam stabilna reduciranja i ekolojskih i socijalnih mjerila oblikovanja budućega grada. Jednostavno, ma-

lobrojne su skupine sposobne mjerila njegova izgrađivanja povući u (kvalitativnu) “visinu” i učvrstiti ih na položaju obvezujućih gradskih orijentira. Posve je očekivano da taj mehanizam djeluje u izravnoj opreci s potrebom za klasicističkom jasnoćom grada deklariranoj u prvom razdoblju, kada se grad uspostavlja.

Postupnom “klizanju” socijalnih i oblikovnih kriterija od klasicističkih, iz prvog modernizacijskog predložka, prema pragmatičnim, još ne i doktrinarno tehnofilijским (kao u razdoblju druge, socijalističke, modernizacije) nedvojbeno pridonosi i “ljuljanje” gradskog samopouzdanja izazvanog potresom godine 1910. Ako ništa drugo, štete što ih je potres tada nanio gradu ojačale su, prethodno u industrijskom sektoru osamostaljene, tendencije i aspiracije da se grad oblikuje s manje klasicističke odlučnosti i dosljednosti, a s više razumijevanja za **prigodne/privremene** imperATIVE.

Nova razvojna osnova grada naslonjena je na dvije regulacije. Prva je iz godine 1862. Druga je iz devedesetih godina. Maroević drži da je ona nedvojbeno obavljena jer je u podlozi regulacijskog plana Hanzlowskog iz godine 1909. Okosna intencija svih triju spomenutih dokumenata jest odrediti praktični predložak daljnjeg širenja grada s druge strane granične crte prisutne u spomenutoj regulaciji I. Fistrovića. Njezino ostvarivanje ima nekoliko posebnih skupina postupaka. U prvoj su postupci kojima je cilj dopisati **novu urbanu kakvoću** cjelinama ili ulomcima naselja koja takvu kakvoću još nemaju (primjerice, Vrbina, Pogorelec tridesetih godina, Zibel); na djelu je, dakle, upis nove empirijske granice između grada i njegova okoliša. U drugoj su skupini postupci kojima je cilj unutrašnje “ispunjavanje” grada; njihova je posljedica ili podizanje novih građevina i sklopova ili transformacija zatečenih. U oba slučaja završeni je učinak i funkcionalno i uporabno “gušći” gradski kontekst. U trećoj su skupini postupci kojima je cilj oblikovati nove označitelje gradske subjektivnosti (izgrađivanje dojmljivih javnih zgrada, privatnih kuća novog građanstva, drvoreda, crkvenih pročelja, novog mosta itd.). Jedinstveni im je učinak oblikovanje nove **simbolične** osnove gradske cjelovitosti. Sve spomenute skupine postupaka još su ipak u sjeni početne klasicističke predodžbe o gradskoj razlici, unatoč tomu što pojedini učinci nove gradske gustoće izravno polemiziraju s njezinim važnijim implikacijama (primjerice, reducirana masovnost). Tvrdnju ne treba pročitati zarobivši sintagmu “klasicistička predodžba”, stilskim obvezama. Posrijedi je, naprotiv, skup praksa koji iz te predodžbe izvodi napatke i orijentire za **opći poredak** gradske zbilje, a ne za njezina ekskluzivna stilska obilježja.

Najmanje je netočno ustvrditi da im je cilj oblikovati **siguran/pregledan grad** (bez labirintske dubine); no, u isti mah, i dostatno **dinamičan**, sukladno novim industrijskim predodžbama o društvenoj zbilji kao o atlasu sila i pokretnih slika. Zato zameci **masovnog** Siska spadaju u skupinu izazvanih učinaka na isti način na koji spadaju i dodatne intervencije u preglednost/pravilnost.

Posve je pak **nova** činjenica diferenciranje **periferijskog Siska**. Njegove su okosne točke Caprag, na jednoj strani, te dijelovi grada iza željezničke pruge na gradskom sjeveru. Općim je mjestom povijesti periferije u europskim industrijskim gradovima to da je nastala, grubo rečeno, u **industrijskom dvorištu**. Opći predložak organizacije prvih industrijskih poduzeća pokazuje da je periferijsko naselje prošireni dio industrijskog pogona. Ono, dakako, u industrijskom procesu ne sudjeluje izravno, kao dio pogona; napokon, to ni fizički nije moguće. Ali sudjeluje u održavanju **unutrašnje** stabilnosti tvorničkog poretka, preuzimajući ulogu trajno raspoloživa mjesta za odmor/obnovu radne snage. Upozoriti je, k tomu, da su, za razliku od označitelja gradske cjelovitosti na klasičnom gradskom području, na periferiji najvažniji označitelji ekskluzivno **tehnofilijski**. Drukčije rečeno, industrijski sklopovi i tvorevine zadobivaju, u kolektivnom iskustvu periferijskih skupina, ulogu novih označitelja socijalne i životne posebnosti. U Sisku, kao, napokon, ni drugdje u Hrvatskoj u tom razdoblju, nema radikalnosti u određivanju te uloge. Već i činjenica da su mnogi oblikovani bez i minimalnih “spomeničkih” ambicija, na to upućuje. Ali je posve vidljivo **da periferija novu napetost između gradskog ruba i središta štiti novim retoričkim okvirom**. Pa i nije bez snage pitanje: je li grad (postao) rubom industrije?

“Veliki Sisak” druge modernizacije

Pregled glavnih razvojnih dokumenata iz razdoblja druge (socijalističke) modernizacije razgovjetno pokazuje da su položeni na predodžbu o Sisku/“velikom gradu” (vidjeti u: Marinović, Mikić 1989.). Ustvrditi da je na djelu ekskluzivna sisačka lokalna opsesija urbanim mamutizmom, nije dopušteno. Dostatno je podsjetiti kako u Hrvatskoj, u razdoblju druge modernizacije, samo manji broj gradova (Zagreb, Rijeka, Split) može, bez većih poteškoća, prihvatiti naslov “veliki” ili “veći” grad. Množina drugih, neovisno o tomu jesu li na položaju regionalnih središta ili su na nižim rangovima na ljestvici središta, bolje pristaje u skupinu srednjih gradova (vidjeti u: Rogić, Salaj 1999.). Među

njima je i Sisak. Ali, baš kao i u Sisku, i u razvojnim dokumentima mnogih iz te skupine vidljiva je zaokupljenost predodžbom o “velikom” gradu (Zadru, Karlovcu, Puli, Osijeku, Varaždinu itd.) sve do sredine osamdesetih godina, kada se posve razgovijetno stišavaju prije deklarirane razvojne aspiracije pridjevima: nerealne, neracionalne, i srodnim. Ustrajnost opsesije, očito je, nema lokalni korijen. U više smo analiza pokazali (Rogić, 1997.) da je ona specifičnim proizvodnom onodobnog političkog poretka. Obvezan utopijskom legitimacijom, sažetom ukratko u maksimumu: epohalno oslobađanje radničke klase, poredak se u Hrvatskoj susreće s jednom dalekosežnom poteškoćom. U razdoblju kada treba jasno odrediti svoj osloboditeljski program, posve je očito da u socijalnoj zbilji skupina na koju se pozivlje (kao njezin osloboditelj i organizator) **nije veća od rubne manjinske skupine**, ukorijenjene, uglavnom, u nekoliko većih hrvatskih gradova (no na ljestvici veličine uglavnom malih). Drukčije rečeno, eda bi uklonio osnovnu legitimacijsku nelagodu, izazvanu činjenicom da je skupina na koju se pozivlje u onodobnom hrvatskom društvu statistički rubna, poredak je **prisiljen “poprijeko”** proizvesti/oblikovati novu radničku većinu u hrvatskom društvu. Za taj su mu cilj nužni: **zastarjela industrija s velikim udjelom živog rada i veći gradovi**.

Upozoriti je da u razdoblju kada organizatori druge hrvatske modernizacije oblikuju temeljni industrijski predložak, u planetarnim središtima industrijalizacije već se ubrzano okončava predložak “tehničkog baroka”, na koji su ta središta oslonila početnu industrijalizaciju. Novi uspješniji likovi industrijalizacije zasnovani su na čvrstim kooperacijskim vezama s organskom zbiljom (likovi hibrida i simulacije). Inventura industrijske arheologije iz razdoblja druge hrvatske modernizacije pokazuje, međutim, da su samo u sretnijim slučajevima tim predlošcima orijentirani i organizatori hrvatske industrije. Njihova je tehnička imaginacija, naprotiv, zauzeta uglavnom **likovima sjećanja na periferijsku povijest tehnike**. To praktično znači da je osnova industrijalizacije, uporabljena u socijalističkom razdoblju, već u trenutku uspostave i dobivanja prvih impulsa – zastarjela. Pa daljnja industrijska ekspanzija, grubo rečeno, množi likove industrijske zastarjelosti i odnose koji ne obvezuju ni socijalnom ni ekološkim osjetljivošću. No sjećanje na periferijsku povijest tehnike ne dijele samo organizatori onodobne industrijalizacije. Dijeje je i (novi) kandidati za radna mjesta u “industrijskim radnim organizacijama”. Zbog toga njezinu modelsku zastarjelost ne doživljuju kao izvor posebnih prijedora. Nije posve netočno polazni program industrijalizacije

je u socijalističkom razdoblju izjednačiti s naumom da se **totalitarnom gestom radikaliziraju mogućnosti periferijske industrije**, oblikovane prije toga pod nadzorom države čiji je periferijski položaj u industrijskoj preobrazbi od sredine 19. do Drugog svjetskog rata samorazumljiv (Kraljevina Hrvatska u sastavu Austrougarskog carstva i Kraljevine Jugoslavije). Zato gradovi gdje je već prisutna industrijska struktura iz prvojugoslavenskog razdoblja postaju i središnjim adresama za ostvarivanje novog/starog programa. Na popisu je, poznato je, i Sisak; ponajviše zbog pogona željezare, kemijske industrije i rafinerije.

Predvidljivo je da naznačeni program implicira **nuždu** stvaranja nove "industrijske većine" u gradskom sklopu gdje se ostvaruje. U prvim godinama po završetku Drugog svjetskog rata ni jedan hrvatski grad takvu većinu, zapravo, nema (ne računamo li grad Zagreb s prostranim periferijskim potezom, gdje je poslije nastala mreža novozagrebačkih novotvorina). Hitnja da se ona ustanovi utopijskim rezom dalekosežno mijenja adresu gdje se stječe legitimacijski naslov: stanovnik grada. Ta adresa više nije grad, razumijemo li da u ovom kontekstu riječ "grad" znači ukupnost viševrstnih norma s pomoću kojih se, premda nejasno, **ali još dostatno poticajno**, određuje obvezujuća posebnost gradskog načina života na posebnoj gradskoj adresi. Nova je adresa: industrijska radna organizacija. Ukorijenjena na gradskoj periferiji već u prvojugoslavenskom razdoblju ona, s posebnim ovlastima poretka, postaje glavnim organizatorom nove "urbane invazije"; legitimacije koje linearno dijeli omogućene su činjenicom da je dobitnik legitimacije industrijski zaposlenik. Budući da je to obilježje **instrumentalno** (radna aktivnost u industriji), legitimacija gradskog stanovnika odvaja se od mreže identitetskih obveza i odrednica. Biti-u-gradu postaje istovrsno složenici biti-u-industriji. Zastarjela pak tehnička struktura postupak kvalificiranja za položaj industrijskog radnika oslobađa brojnih naobrazbenih, kulturnih, socijalnih i ekoloških uvjeta. No, na drugoj strani, budući da je utopijska intencija poretka raditi na njegovu (povijesnom) oslobađanju, industrijski radnik, neovisno o mehanizmima redukcije kojima zastarjela industrijska struktura omeđuje njegovo modernizacijsko kvalificiranje, postaje jednom vrstom "živog političkog spomenika" (da parafraziramo japanski izum "živi spomenik kulture"). Time se, na modelskoj razini, određuje i zadaća grada u novom modernizacijskom pejzažu. On je sabiralištem/mjestom zbijanja novostvorene mase industrijskih zaposlenika. Ili, drukčije rečeno, on je postao jednom vrstom servisa novim periferijskim gospodarima grada.

Na temelju ponuđene skice nije dopušteno ustvrditi kako je odbir industrijske strategije u drugojugoslavenskom razdoblju isključivom posljedicom narcisoidnosti totalitarne političke volje te da je bilo moguće, izvan domašaja te narcisoidnosti, razviti “alternativni” razvojni predložak, bez industrijskog sektora u središnjoj ulozi. Nije u socijalističkoj modernizaciji prijeporan oslonac na industrijski sektor. On je “infrastrukturnom” činjenicom najvećeg broja zemalja zauzetih tada modernizacijskim zadaćama i ciljevima neovisno o političkom poretku. Sukladno tomu, ni razvojni predlošci s većim povjerenjem u razvojne sposobnosti poljodjelskog ili uslužnog sektora ne mogu se oblikovati bez industrijalizacije (čitaj: tehničke modernizacije društva). U socijalističkom je predlošku, pokraj više opisanih manjkova, **prijeporan totalitarni dopis utopijskih atributa postojećim oblicima industrijske arheologije**. Zahvaljujući tomu, industrijski sektor dobiva ovlasti **sadržaj svoje zastarjelosti učvrstiti na mjestu konstrukcijskog jamca poretka**. Provedba ovlasti nužno implicira jednu vrstu socijalne obveze da se industrijski sektor (s ukupnošću likova zastarjelosti) simbolično i normativno **nadredi** ostatku društva kao **modernizacijski spomenik**. Ta okolnost olakšava provedbu svakog programa povećanja industrijske masivnosti/monumentalnosti **neovisno** o imperativima izvedenim iz potrebe za proizvodnom uspješnošću, financijskom stabilnošću ili ekolozijskom prihvatljivošću. Nije, dakle, opće modernizacijsko povjerenje u industriju, koje i organizatori socijalističke preobrazbe ističu, ishodištem slijepih mjesta druge hrvatske modernizacije. Korijen im je, naprotiv, u pokušaju da se industrijski sektor – **predmodernizacijski usmjeruje i nadzire**. Taj napor ne briše množinu poželjnih učinaka industrijske preobrazbe u svakodnevicu. Pa unatoč naznačenoj nadmoći periferijskih stilova i praksa u hrvatskim gradovima jednosmjerno ovisnim o industrijskim adresama, nije zasnovano ustvrditi kako je njihova urbana kakvoća isključivo na gubitku. Već i prijelaz više infrastrukturnih pragova u opremanju gradova tehničkim olakšicama pokazuje da su dobiti više-vrsne i nezanemarive.

U Sisku skicirani predložak izazivlje dvije globalne posljedice.

Prva je, predvidljivo, monopolni položaj industrijskog sektora u gradu. Primjerice, godine 1980. industrijski sektor u ukupnom društvenom bruto proizvodu sisačkog gospodarstva sudjeluje sa 66,7%, dakle proizvodi **dvije trećine** svega što se u Sisku tada proizvodi (skupina autora, 1982.). Tablice u “Završnom izvještaju” pokazuju da je planerska intencija taj udio i dalje povećavati, godine 1985.

na 68,4%, a godine 2000. na 69,6% (s prosječnim godišnjim stopama rasta 6,5–7,6 %). Iz istih je tablica vidljivo da se udio djelatnosti kakve su zdravstvo, kultura, znanost itd., mijenja u rasponu 0,4% godine 1980. do (planiranih) 0,3% godine 2000. Slično je tada i s nekim drugim osnovnim parametrima. (Primjerice, udio zaposlenih u industrijskom sektoru jest 71% gradskog stanovništva; proizvodni fondovi industrije obuhvaćaju 81% ukupnih gradskih proizvodnih dobara itd.) Notorno je da se takav industrijski sektor u Sisku održava na temelju industrije nafte i crne metalurgije (na gradskom jugu), na temelju kemijske industrije (na gradskom sjeveru i jugu), te na temelju nekoliko manje monumentalnih grana kakve su prehrambena, grafička ili tekstilna. U istom je predlošku i struktura lučkog tereta. Premda je, primjerice, godine 1979. u sisačkoj luci pretovareno zavidnih 2.025.000 tona tereta, struktura pokazuje da je najveći udio tekućih tereta (55%); šljunak i pijesak obuhvaćaju 30% udjela, 10% je udio tereta skladištena za nastavak kopnenim prijevozom, **a samo 5% je udio generalnog tereta**, dakle, onog koji bi mogao izazvati/potaknuti na strukturnu preobrazbu industrijskog sektora u gradu.

Druga je nagoviještena posljedica skokovit porast broja stanovnika. Budući da o demografskim promjenama postoji obilna građa, ograničujemo se na osnovnu ilustraciju. Podaci pokazuju da je godine 1981. u Sisku popisano 43.494 stanovnika. U 11 prigradskih naselja popisano je još dodatnih 8.959 stanovnika. Neovisno o možebitnim nejasnoćama u pogledu na granicu između grada i negrada, posve je očito da je u razdoblju druge modernizacije Sisak sabrao broj stanovnika dostatan za naslov, barem u hrvatskoj urbanoj mreži, **srednji grad**. U osnovi, sažetu bilancu razvojne strategije iz toga razdoblja dopušteno je opisati s dvije označnice: **grad rizične industrije/grad srednje veličine**. Obje ga odrednice dodatno kvalificiraju i za položaj hrvatskog regionalnog središta (Sisak je u promatranom razdoblju središte “zajednice općina”; potom, nakon 1990., županijsko središte).

Sjenovita strana naznačene razvojne fasade pokazuje, međutim, da postignuta razvojna bilanca nije bez pukotina. Analiza samo tri godine “mlađa” od prije spomenute (skupina autora, 1985.) pokazuje da je veličina ekonomsko-tehničke zastare u glavnim industrijskim granama u Sisku i više nego rizična. Primjerice, početkom osamdesetih zastara u crnoj metalurgiji iznosi 90%; u kemijskoj i naftnoj 70%; u elektroprivredi 65%; u prehrambenoj industriji 56% itd. Drukčije rečeno, stupanj izrabljenosti onodobne sisačke industrijske strukture je toliki da ne ohr-

bruje odluke o djelomičnim rekonstrukcijama (osim u prehrambenoj industriji); ohrabruje, naprotiv, odluke o **cjelovitim strukturnim preobrazbama** pojedinih grana, a, nedvojbeno, i sektora u cijelosti. Ta činjenica izravno osnažuje viševrsna pitanja o novim industrijskim alternativama, ali i **novim urbanim alternativama** , oslobođenim pritiska atributa kakvi su već spomenuti: grad rizične industrije i grad sa zakržljanim tercijarnim i kvartarnim institucijama. Već i rasprave zabilježene pri kraju osamdesetih godina (Marinović, Mikić) pokazuju da su u neolikim gradskim institucijama takva pitanja predmetom novih istraživanja. Posve je očito da autoritet gradskih institucija nije dostatan; jer grad ovisi o gospodarima ukorijenjenim u industrijskom sektoru i na totalitarnim političkim adresama. Ali je, nedvojbeno, pouzdanim pokazateljem stvaranja obrisa razvojnog horizonta odvojenog od konstrukcijskih pravila predložka druge modernizacije.

Samo je prividno paradoksalno da je u razdoblju druge modernizacije, kada, u osnovi, grad “organizira” unutrašnju samokolonizaciju zastarjelom industrijom, izrađeno najviše urbanističkih dokumenata (i prihvaćenog od gradskih vlasti). Maroević iznosi vrlo pregledan popis, s osnovnim ocjenama, pa ne držimo potrebnim posebno ih analizirati. Ograničujemo se na nekoliko važnijih činjenica.

(i) Preobrazba grada kojom Sisak napušta okvir određen naslovom “mali grad”, i postaje gradom srednje veličine obuhvaća promjene na više posebnih sektora gradske organizacije (infrastrukturni, socijalni, stambeni, industrijski, sektor regionalnih ovlasti i zadaća, prometni, itd.). Sve te tipove promjena potrebno je nadzirati barem onoliko koliko nalaže nužnost da se izbjegniju ili minimiziraju osnovni sukobi i konflikti. Već prvi urbanistički dokument iz promatranog razdoblja (Direktivna regulacijska osnova iz 1948.) pokazuje raspon novih pitanja i teškoća. U njihovu je temelju **promjena gradskih dimenzija** (u rasponu od teritorijalnih granica grada do veličine populacije ili proizvodnih/potrošnih procesa u gradu).

(ii) Novi pritisak industrijskog sektora, orijentiran sintaksom skiciranom u prethodnim odjeljcima, **radikalizira pitanja o zaštiti baštine** . U spomenutim se dokumentima, postupno, razvijaju i analize i dokumentacija nužna u politici **aktivne zaštite** , kako kulturne tako i prirodne baštine. Svakako da normativna fasada socijalističkog poretka nije bila pouzdanim pokazateljem kakvoće praksa koje su se u sjeni te fasade oblikovale i učvršćivale. Primjerice, citizacija Starog Siska (u novom okviru gradskog središta) sedamdesetih godina i poslije, **promatra li se kao praksa** , u izravnoj je opreci/polemici s Revizijom General-

nog urbanističkog plana iz 1969. i zaštitnim uvjetima što ih je odredila onodobna služba Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture. Ili, praksa industrijskog sektora izravno je oprečna "Programu dugoročnog nadzora i zaštite čovjekove okoline u općini Sisak" iz godine 1983. Upućeniji analitičari znaju da je taj program na popisu pionirskih pokušaja stvaranja cjelovitih dokumenata zaštite gradskog okoliša u tom razdoblju u Hrvatskoj. Budući da je osnažen odlukom gradskih vlasti, a one su u promatranom razdoblju "agenti" industrijske ekspanzije, razložno je pretpostaviti da je izrađen s **praktičnom** potporom industrijskih aktera u Sisku. Nije netočno reći da ima i njihovu načelnu potporu. Ali, na praktičnoj razini, **potpore nema**. Ipak, na drugoj strani, pojedini učinci zaštite nisu zanemarljivi. Primjerice, samo zbog zrelosti zaštitnih autoriteta u Sisku (ali i u Hrvatskoj) nije prihvaćen "ekspertni" prijedlog da se sisačka tvrđava, nedvojbeno sržna u stvaranju gradske legitimacije, uključi u južnu industrijsku zonu i zbiljski izruči tamošnjoj industriji kao sastavnica tvorničkog dvorišta. Ali novu odlučnost da se tvrđava simbolično/razvojno uključi (kao razvojno dobro) u nove razvojne prijedloge, grad nije uspio pokazati.

(iii) Poznato je da socijalistički program gradske preobrazbe, već od sredine šezdesetih godina dalje, **prešutno a nužno** kooperira s akterima "sive zone" kako bi osnovna zadaća programa ostala neugrožena. U toj su heterogenoj skupini i posve racionalni poduzetnički sudionici (ali bez systemske legitimacije, jer su "privatnici"), kakvi su obrtnici, obiteljski graditelji, ili organizatori specifičnih usluga; ali i "divlji" graditelji, polukriminalni favoriti poretka ili, jednostavno, **polusvijet**, privučen rentijerskim obećanjima totalitarne organizacije vlasti i samoupravljačkim labirintima u praktičnu mešetarenju. Oni s više ili manje odlučnosti djeluju po usporednim putanjama u oblikovanju grada, neovisno o urbanističkim dokumentima, a nerijetko (kao u primjerima bespravne i divlje gradnje) i protiv njih. Zato intencije upisane u dokumente **nisu zrcalom** zbiljskog procesa reprodukcije i oblikovanja novog/velikog Siska.

(iv) Promatraju li se, međutim, spomenuti dokumenti po sržnim pitanjima na koja je teže pružiti odgovore (prihvatljive samo privremeno), onda su, nedvojbeno, otiscima vremena. Zacijelo je glavno pitanje, prisutnost kojega je očita na više raznorodnih praktičnih sektora, ono o - **gradskom identitetu Siska**. Nije njegova dramtizacija naslonjena samo na uvid da je u Sisku skupina sa zavičajnim pamćenjem tradicionalno manjinska. Pitanja, dopušteno je ustvrditi, imaju praktičniji poticaj: korijen im je u novim imperativima nastalim pod pritiskom systemske zadaće dru-

ge modernizacije da se oblikuju dokumenti za “veliki Sisak”. U takvu kontekstu prirodno se aktualiziraju pitanja kakva su ona o **razlici** između grada (Siska) i “njegova” negrada (jasnoća gradske granice); ili ona o **kontinuitetu** sintaktičkih pravila u oblikovanju gradskog središta (jasnoća urbanog predloška); ili ona o minimalnim mjerilima **kakvoće gradske svakodnevice** kako ne bi “potonula” u mrežu rizičnih putanja pod zaštitom (paleo)industrijske ideologije. Predvidljivo je da se lista takvih pitanja dovršava pitanjem o obilježjima zavičajnog grada koji u kolektivnom iskustvu Siščana djeluje na mjestu autonomna pokretača gradskih sudionika na komunalnu solidarnost. Koliko su dokumenti po datumu nastanka bliži zaključnim osamdesetim godinama toliko su i spomenuta pitanja jasnije postavljena. U instruktivnoj analizi glavnih likova urbane promjene u razdoblju druge modernizacije Marinović i Mikić upozoruju da se nove razvojne zamisli u Sisku neće moći afirmirati ne ospori li se kritički središnje socijalno iskustvo građana oblikovano u razdoblju druge modernizacije: **da je grad industrijski rizičan i nepoželjan**. Time se ne suspendiraju uspjesi industrijskog sektora o osamostaljivanju Siska kao grada srednje veličine. Ali se, po našoj ocjeni, poučno sažimlje glavno ograničenje za stvaranje novih razvojnih alternativa: manjak solidarnosti građana **sa samim gradom**. Na drugoj strani, gradsko poduzetništvo, kao zreli lik gradske sposobnosti za samoupravu, nije bez takve solidarnosti ni zamislivo ni održivo.

Nejasan obzor treće hrvatske modernizacije

Razdoblje od 1990. godine, po našoj ocjeni, korisno je označiti kao posebnu cjelinu. Držimo da mu je najmanje pogrešno dopisati naslov: **razdoblje treće hrvatske modernizacije** (vidjeti u: Rogić, 2000.). Za razliku od prethodeća dva modernizacijska razdoblja: prvog (1868.-1940.), pod nadzorom središta onodobne europske periferije, i drugog (1945.-1990.) pod nadzorom totalitarnih organizatora društvene preobrazbe, **treće još nema jasnog modernizacijskog predloška**, pa je o njegovim razvojnim praksama i mogućnostima zasnovano raspravljati s dužnim oprezom. Izloženu skicu, stoga, s predumišljajem smo ograničili na tri skupine čimbenika koji nedvojbeno utječu na aktualnu razvojnu mobilizaciju u Sisku a koje su, k tomu, i jasnije odredljive.

(i) **Ratni učinci**. Sisak je, poznato je, bio među više hrvatskih gradova tijekom rata 1991.-1995. koji su morali živjeti ili na samoj bojišnoj crti ili vrlo blizu. Anketni po-

daci (skupina autora, 2000.) pokazuju da čak 88,5% anketiranih Siščana drži kako je ratno razdoblje znatno ili djelomično promijenilo prilike u gradu. Najviše anketiranih ističe da je rat bio jednim od uzročnika nezaposlenosti (32% anketiranih); da je u ratnom iskustvu korijen brojnih teškoća u međuljudskim odnosima između sisačkih građana (23,8% anketiranih); da je pogodovao uništavanju sisačke industrije (21,5% anketiranih) te da je utjecao na slabljenje ukupnog gradskog razvitka (16,3% anketiranih) i na ubrzano siromašenje Siščana (15,9% anketiranih). Zbog toga, drže anketirani (njih 74,8%), Sisak bi, radi nadoknade nastalih šteta i popravka razorenog, **trebao dobiti veću državnu potporu i pomoć od one koju dobiva**. Neovisno o tomu što je na listu učinaka ratnog razdoblja upisano više promjena kojima korijen nije u ratu nego u strukturalnoj pukotini predložka druge hrvatske modernizacije ili u praksama privatizacije (izrabljena i zastarjela tehnička struktura, lažna zaposlenost, podređenost interesa grada unutrašnjim konfliktima zastarjela industrijskog sektora, privatizacijski špekulanti itd.), posve je očito da u kolektivnom iskustvu Siščana ratno razdoblje nije povoljnim razdobljem gradskog razvitka. U njemu su, samorazumljivo je, bile hitne obrambene zadaće. Pa u tom razdoblju mjerodavne rasprave o gradskoj budućnosti i nije moglo biti. Uočiti je, međutim, da većina anketiranih vjeruje kako je najkorisnije da grad namiru nastalih šteta zatraži od države (po predlošku posebna zaštitna područja, kakva su u socijalističkom razdoblju bile “nerazvijene općine” i “nerazvijene republike”, a devedesetih godina područja posebne državne skrbi). Nije, držimo, pogrešno takva mnijenja sisačkih građana pročitati kao pragmatične reakcije na otežane životne prilike u gradu devedesetih godina, ali, djelomično, i kao označitelje “ovisničkog sindroma” koji se ustrajno održavao u samoupravljačkoj supkulturi do godine 1990., a u ratnom razdoblju postao je gotovo nadmoćnim predloškom u organizaciji skrbi za ratne stradalnike i prognanike. Osnovni smjer njegova djelovanja dugoročno se jedva može pomiriti sa središnjim likovima modernizacijske mijene. Pa stoga i pitanje o ulozi takva sindroma u orijentiranju budućeg gradskog razvitka nije najmanje važno.

(ii) **Nepriznata modernizacijska uloga grada.** U okviru modernizacijskog programa grad nije samo mjestom /otiskom društvenih volja. On je, također, i sudionikom. Ako ništa drugo nezamjenjiv je u ulozi ubrzivača društvenih ritmova te u oblikovanju socijalne i komunikacijske gustoće nužne za stabilnu proizvodnju novih otkrića (inovacija). No ustroj gradskih ovlasti nakon 1990. godine u Hrvatskoj nije išao za tim tragom. Naprotiv, ponovio je

reduciranje grada na mjesni otisak i adresu (ograničene) lokalne samouprave. Zahvaljujući tomu, cijelo područje **gradskog poduzetništva** (ne računa li se grad Zagreb koji nije postao žrtvom redukcije zbog posebna položaja glavnog grada) ostalo je nerazvijeno. Uskrata mogućnosti da grad djeluje u ulozi autonomna poduzetnika, kako u pripremi vlastitog razvitka i u odnosima s drugim interesnim adresama na gradskom teritoriju tako i u odnosima s drugim sudionicima ili jamcima nacionalnog razvitka (tvrtke, drugi gradovi, država, civilni sektor itd.), **izravno je otežala modernizacijsku mobilizaciju "odozdo"** u hrvatskim gradovima i odlučnije istraživanje novih razvojnih uporišta. Uskrata je Sisak pogodila toliko izravnije koliko je, vidjelo se, na njegove prilike rat izravnije utjecao nego u množini drugih gradova, pa je i pitanje o budućem gradskom razvitku u Sisku s više dramatičnih mjesta.

(iii) **Nejasan nacionalni modernizacijski predložak.** Oba dosadašnja modernizacijska predložka u Hrvatskoj oblikovana su "odozgo"; lokalni, hrvatski sudionici, morali su se sintaktičkim pravilima nametnutim "odozgo" prilagoditi. Pri tomu nije bilo posebno važno kakvu će integracijsku/dezintegracijsku bilancu prilagodbe proizvesti. Treća hrvatska modernizacija, barem njezini načelni obrisi, oblikuju se, također, pod pritiskom koji ima korijen "odozgo". Ali, za razliku od prethodnih razdoblja, pritisak "odozgo" ima ponajviše lik **strukturne** nužde; to znači da se hrvatska modernizacija **ne može** uspješno oblikovati izvan općih predložaka zrelog tehničkog društva i globalne homogenizacije tržišta. No za odabir posebnih likova modernizacije neizbježna je mobilizacija "odozdo". Ona je vidljiva već i pri analizi osnovnog pitanja: **u čemu/po čemu Hrvatska može biti planetarno izvrsna?** Bez obvezujuće jasnoće na toj, "odozdo", razini predvidljivo je, ni pojedini gradovi ne mogu s potrebnom pouzdanošću razviti kritičku provjeru svojih razvojnih šansa. Premda je, na drugoj strani, iskustvo mnogih gradskih elita na pojedinim sektorima djelatnosti (za koje su gradovi bili specijalizirani) višestruko mjerodavno. Drukčije rečeno, jasan obzor treće hrvatske modernizacije tek je nacionalnom zadaćom. Ako želi uspješno preživjeti, ni grad Sisak je ne može "preskočiti".

LITERATURA

1. Maroević, I., 1998., *Sisak - grad i graditeljstvo*, Sisak
2. Marinović, A., Mikić M., 1989., *Prostorni razvoj Siska, posebno od 1945. godine do danas i planska predviđanja mogućeg razvoja do 2000. godine*, rukopis, Sisak
3. Rogić, I., 1991., *Periferijski puls u srcu u od grada*, Zagreb
4. Rogić, I., 1997., *Tko je Zagreb?*, Zagreb

5. Rogić, I., 2000., *Tehnika i samostalnost*, Zagreb
6. Rogić, I., Salaj, M., 1999. (ur.) *Srednji gradovi u hrvatskoj urbanizaciji*, Zagreb
7. Skupina autora, 1982., *Sisak - generalni urbanistički plan*, UIH, Zagreb
8. Skupina autora, 1985., *Prostorni plan zajednice općine Sisak*, UIH, Zagreb
9. Skupina autora, 1987., *Provedbeni urbanistički plan Centra Siska*, UIH, Zagreb
10. Skupina autora, 2000., *Sociologijska studija grada Siska; preliminarno izvješće*, Institut Pilar, Zagreb
11. Vuković, D., 1994., *Siscia - vizija rimskog grada u Panoniji*, Sisak

Ivan Rogić
**Osvrt na model(e)
dosadašnjeg razvitka
Siska**